

DE ERNST VAN DE ZAAK*
Over de stijl van Cornelis Verhoeven

Ben Schomakers

1.

Het feit dat sommige filosofen een subliem stilist zijn, terwijl bij anderen de zinnen ritmeeloos ratelen, er geen ruimte is voor een metafoor of speelsheid en leesbaarheid er kennelijk niet toe doet, lijkt me een bewijs dat filosofie niet op haar stijl beoordeeld zou mogen worden. Sublieme stilisten wekken soms het achterdochtig vermoeden dat er achter een glanzend pantser weinig substantie verborgen gaat, en het kan aan de andere kant zeer de moeite, de grote moeite lonen te proberen door te dringen in een onherbergzame tekst. Anders dan literatuur is filosofie geen stijloefening, waarbij het primair om een esthetisch bevredigende formulering gaat. Een filosoof begint met iets anders, een inhoud die hij aan het verkennen is, en wanneer het hem lukt daarvan een verslag in een mooie stijl te geven, is dat voor zijn lezers meegenomen, een onverwacht plezier, dat soms zelfs een beetje gevaarlijk is. Wat plezierig is, lijkt definitief, en wat definitief is, lijkt weer op waarheid. De stijl is dus wel secundair aan de inhoud, maar hij is toch ook niet helemaal willekeurig, net zoals het maar zelden gebeurt dat dezelfde mens in een elegant kostuum en in een morsige trui past zonder in een van beide zijn identiteit te verliezen. Vaak heb je het gevoel dat de stijl van een filosofisch werk zich niet laat kiezen en een filosoof op dat punt niet veel meer vrijheid heeft dan te besluiten haar te verfijnen, te laten verslonzen, te profileren of te maskeren, of eventueel hem met een grote creatieve inspanning in geringe mate te veranderen. De stijl hoort bij een filosoof en zelfs bij een bepaald filosofisch werk, en waar twee dingen bij elkaar horen, moet er ook een verband bestaan.

Twee tegengestelde voorbeelden. Het feit dat Nietzsche, van wie ik niet erg houd, wat hij denkt, ruw afgebikte momenten van ervaring van de werkelijkheid, uitschreeuwt, voorziet van uitroeptekens en markeert met alle andere middelen die inzetbaar zijn om te suggereren dat het hier om iets absoluuts en onverbidde lijks gaat, is een indicatie van een gebrek aan filosofisch geduld, wekt het vermoeden dat hij die kreten nodig had om zich te manifesteren, en ontnemt hem zijn filosofische betrouwbaarheid. Het gaat hem minder om een oriëntatie op de werkelijkheid, dan om het gebruik daarvan. Hij probeert de waarheid te laten wankelen, omdat hij er zelf te ongeduldig voor was. Maar Aristoteles, van wie ik wel houd, schrijft compacte betogen met een dwingende structuur in uiterst bondig Grieks, bijna een intellectueel steno. Maar tegelijk laat hij uitweidingen toe, herneemt en corrigeert hij zichzelf voortdurend, is hij op zoek naar betere

woorden, en gaat hij als hij op het idee gebracht wordt ook op anderen in. Zijn stijl weersprekt de platte typering van zijn werk als dat van een gesloten systematicus, en toont hem een verbijsterend open en ontvankelijk denker, die beseft dat hij segmentjes aan het verwoorden is, probeert te verwoorden, van een universum waarvoor niet één definitief woord te vinden is. Bij Aristoteles weet je dat je iets tegen hem in mag brengen, en dat hij daar niet kribbig of zenuwachtig van zal worden, of er hautain aan voorbij zal gaan. Denken is voor hem geen instrument en geen systeem waarin hij heer en meester wil zijn, maar de meest vrije vorm van bestaan, die van beschouwelijkheid. Hij laat zich afleiden, omleggen en verschuiven door alles wat er toe doet.

De stijl van een filosofisch werk kan worden opgevat als een misschien niet aldoor goed verstaanbare stem die zich voortdurend met de woorden van de tekst mengt, of als een glosse die in de marge geschreven is en zich meestal niet makkelijk of definitief laat ontcijferen, maar die bij de interpretatie niet over het hoofd gezien mag worden. Ze geeft een belangrijke aanwijzing voor de pretenties van een filosoof tegenover zijn eigen denken.

2.

Vanuit dit perspectief zou ik ook willen kijken naar het oeuvre van Cornelis Verhoeven, en uit een of twee observaties iets proberen af te leiden over zijn eigen houding tegenover dat oeuvre of over de betekenis die dat oeuvre voor hem had. Dat is natuurlijk een aanmatigend voornemen, dat aangezien zou kunnen worden voor een verlangen naar ontmaskering of zelfs naar de triomfale houding van de jager die zijn voet op de hals van de leeuw zet. Het is makkelijk en ook niet erg smaakvol in de plaats van de leeuw het tandeloze oeuvre te slepen van een auteur die voorgoed afwezig is en het niet beschermen kan. Ik wil daarom eerst langs een kleine omweg zichtbaar maken dat zo'n voornemen niet per se op een machtsgreep hoeft uit te draaien, maar ook naar een plaats van inspiratie kan leiden, en dat Verhoeven in feite zelf zo is omgegaan met de filosoof die hem zelf het dierbaarst was, en die hij een ongeëvenaard denker en literator, en ook een fantast, noemde. Ook dat laatste was een compliment. Verhoeven keek met die uitzonderlijke bewondering en geïntrigeerd en geamuseerd naar Plato. Met Plato voelde Verhoeven zich meer verwant dan met enig andere filosoof, en dat had niet in de laatste plaats te maken met zijn stijl, die geheel anders bijvoorbeeld dan die van Heidegger niet stellig, zelfovertuigd, dwingend en restloos ernstig was, maar juist van humor, sceptis, relativering en speelsheid doortrokken. Bij Plato voelde Verhoeven zich op zijn gemak omdat hij in hem een verwant vond waar het de pretenties van het filosofisch denken betreft.

Verhoevens enthousiasme over de stijl van Plato bestaat vooral op twee punten, die vermoedelijk niet goed van elkaar los te maken zijn. Het eerste is dat

van de afwezigheid van stellige leerstukken en definitieve conclusies, die van een filosoof verwacht zouden worden, en die Plato wist te vermijden door een bepaalde vorm te kiezen, niet die van een tractaat, maar die van, zoals Verhoeven hem omschreef, 'de vloeiende stroom van speelse dialogen'. Ook in de filosofische pionierstijd waarin Plato leefde was dat een keuze, en niet een vanzelfsprekendheid of een toevlucht, en dus was ze opzet en had Plato er een bedoeling mee. Voor Verhoeven is die duidelijk: door de biograaf van de kritische, elk schijnbaar weten ontmaskerende Socrates te zijn en die tot voornaamste spreker te maken kon Plato agiteren, irriteren, provoceren en twijfel aan kennis en pretentie zaaien, zonder dat hij daarop zelf aangesproken zou kunnen worden of zich gedwongen moest voelen een alternatief in de vorm van een stelling of een waarheid te bieden. In de dialogen sloeg Socrates zijn gesprekspartners efficiënt en doortastend hun evidenties uit handen, voor hij glimlachend een eind aan het gesprek maakte. De verbijstering daarover hoeft dan toch niet verlamdend en het definitieve resultaat te zijn. Wat evident leek, blijkt voorlopig en vervaalt bij het geringste tegenlicht, maar het heeft wel betrekking op een thema dat blijft hangen. Het wekt nieuwsgierigheid, en zodra de nevel van het schijnbare weten weggeblazen is, wordt een schroeiplek van ongeneeslijke verwondering zichtbaar. De barst die in de stelligheid geslagen wordt, is een kier waardoor het werkelijke kijken en denken kan beginnen. In deze typering van Plato heeft Verhoeven zich herkend en misschien heeft hij haar zelfs tot ijkpunt en voorbeeld genomen. Ook hij klopte liever met hamer en beitel op het glazuur van het vermeende weten, dan dat hij proposities formuleerde die uit het hoofd geleerd en nagezegd zouden kunnen worden, op het gevaar af in de gisting van het denken dat ze stilleggen aan trivialisering ten prooi te vallen.

Het tweede punt van affiniteit heeft te maken met de toon van Plato, die alles behalve ernstig is, maar bijna overal doorschoten wordt door een lichte, humoristische, mild spottende klank, die Verhoeven vaak als die van speelsheid benoemd heeft. Hij heeft daar ook een verklaring voor, want geen enkel ernstig auteur kan ernstig schrijven, zegt hij in *Het medium van de waarheid*. 'Schrijven is altijd een luxe en daarom ludiek.' De gedachtesprong van luxe naar ludiek doe ik Verhoeven niet na, hij lijkt me baldadig en scheef, maar ik begrijp wel wat hij bedoelt. Ernst betekent betrokkenheid bij de zaak, de enig echte vorm van betrokkenheid is die van het denkend aanwezig zijn bij de zaak, die, zodra ze tot thema gemaakt wordt, ook achtergelaten wordt. Zelfs wanneer ze steeds in het oog gehouden wordt, raakt het denken verstoord. Schrijven en spreken zijn een substituuat van lager allooi voor dat denken, en om te voorkomen dat de verslaggevers voor het gebeuren zelf worden aangezien, moeten daaraan in het belang van de zaak en met een speels gebaar hun ernstigste en meest definitieve pretenties ontnomen worden.

En speelsheid, die aangehouden wordt, is in het algemeen de voorloper van ironie, en in een filosofische omgeving neemt ze die gedaante bijna vanzelf aan. Filosofie veronderstelt nu eenmaal ernst, en elke speelse schending van die verwachting, lijkt op een indirecte manier de filosofie zelf niet serieus te nemen. Een overdrijving van de zaak door haar kleiner te maken of gering over haar te doen, is de afwijking van de waarheid, die Aristoteles 'ironie' noemde. Ironie was misschien Verhoevens favoriete term om de stijl van Plato te karakteriseren, een term die hem zelf zo dierbaar was dat hij een lemma in *Een register* gekregen heeft. Over ironie heeft Verhoeven nagedacht, zodat hij wist wat het betekende toen Socrates in de *Staat*, een veel lichtere en opener tekst dan doorgaans wordt aangenomen, voortdurend het rechtvaardige en het goede in allerlei discussies in het geding had gebracht en toen iedereen verbluft was dat geen enkele gedachte of suggestie klopte op de vraag wat het goede dan wel was er opeens vandoor wilde gaan, omdat hij het ook niet wist. Zodra het over de ernstigste zaken gaat, schrijft Verhoeven, vlucht Plato naar een mengeling van verhevenheid en ironie, waarbij het een het ander ongedaan maakt en er tenslotte niets gezegd lijkt te zijn. Ironie bij Plato is een stilistisch mechanisme dat het bestaan van een inzicht suggereert, maar dat tegelijk met woorden die in voelbaar contrast staan en een merkbare spanning opwekken, weer ontkent, toedekt, stilhoudt om het in bescherming te nemen, bijvoorbeeld omdat het kwetsbaar is, wankel is en misschien omdat het onbereikbaar is. Ironie kan irriteren, omdat ze door te zwijgen en te suggereren buitensluit, maar is toch niet bedoeld als definitieve afweer, maar als een impliciete uitnodiging, de kleine barrière van desoriëntatie en vertwijfeling te nemen en niet gemakzuchtig een pakketje inzicht te komen ophalen, maar het zelf te denken. Ironie beschermt authenticiteit tegen imitatie. Ook op dit punt voelde Verhoeven zich door Plato aangesproken en zelfs gesterkt; hij benadrukte steeds dat hij ook niet te koop liep met wat hij werkelijk dacht.

Op grond van zijn analyse van de stijl van Plato komt Verhoeven tot een opvatting van Plato, die misschien niet helemaal uniek is maar wel erg ongewoon, waarin Plato in zijn werk geen waarheid of stelling meer te verkondigen heeft, die geparafraseerd en in een handboek ondergebracht zou mogen worden, maar wat hij denkt voor zich houdt. Zijn oeuvre is een plagerige verwijzing naar zijn ontwijkende houding. Denken speelt zich af in de onmededeelbare innerlijkheid. Het weten ligt achter de ironie. Die conclusie lijkt op twee manieren bruikbaar voor een stilistisch commentaar op het oeuvre van Verhoeven zelf. Ten eerste, en dit gebruik is in zekere mate oneigenlijk en zelfs enigszins vilein, verschaft het me jurisprudentie. Wanneer Verhoeven het gewaagd heeft de stijl van Plato op te vatten als indirecte getuigenis van een wijsgerige houding en hij er niet voor terugdeinsde die houding ook te benoemen, te articuleren, kan hij zelf, voor zover ik dat zie, niet goed bezwaar

hebben tegen een ander die hem tot onderwerp van diezelfde methode zou willen maken door te luisteren naar de niet in het gareel gehouden stem die er in zijn oeuvre mee broemt. Zo prudent - beschoornd en bewonderend - als hij met Plato om blijft gaan, kan ik het met Verhoeven proberen. En op de tweede plaats zou de houding waarop hij Plato betrapt en waarover hij erg enthousiast is, een aanwijzing kunnen geven voor de betekenis van zijn eigen stijl. Plato was voor Verhoeven geen vreemde, maar een filosoof met wie hij zich soms haast ongemerkt identificeerde, en wiens stijl hij niet lijkt te herkennen en waarderen uit studie of uit gewenning, maar uit intuïtie. Plato belichaamde een wijsgerige houding die goeddeels samenviel met de zijne. Van Plato leerde Verhoeven, of kreeg hij bevestigd, dat filosofie zich wezenlijk afspeelt in de innerlijkheid waarover gezwegen mag worden. Woorden verwijzen naar haar maar vervangen haar niet.

3.

Toch werkt die aanwijzing op een onverwachte manier niet goed en zet zij een spoor uit dat heel lang een dwaalspoor lijkt. Het ligt voor de hand om het belang voor Verhoeven na te gaan van de platoonse ironie, waarvoor hij een feilloos zintuig bezat, en waarvan hij het gebruik door Plato bewonderde, beschreef, en ook op zichzelf van invloed liet zijn. Verhoeven is vaak voor een ironisch auteur gehouden. Volgens de uitnodiging voor een bijdrage aan een colloquium over Verhoeven was het bijvoorbeeld mijn opdracht het over zijn ironie te hebben. Ik aanvaardde die uitnodiging, maar verwierp het thema, omdat het me niet vruchtbaar en eigenlijk tangentiaal leek. Verhoevens filosofische stijl is juist niet, en zeker niet op de eerste plaats, ironisch. Hij blonk wel uit in ironie, maar dan als mens en niet als denker. Het was niet zijn denken dat hij met ironie capitonnerde maar zijn bestaan als mens wanneer dat groter gemaakt werd dan hij dat zelf wilde, omdat hij zich een nietig mens voelde tegenover de overweldigende werkelijkheid. Maar zodra hij in de buurt van het denken kwam, stond ook zijn ernstige schaduw op die zich over hem heen welfde zolang hij achter het bureau zat. Met zijn denken viel niet te spotten, ook niet door hemzelf. In het restaurant, en in de omgang, zeker wanneer Verhoeven het idee had dat hij omhooggeduwd werd naar een pretentieuze en ongelijkwaardige hoogte, probeerde hij de afstand met ironie te dichtten, en dat gold ook in de meeste gevallen dat hij voor een publiek en achter een kathedr geroepen werd. Het kostte hem moeite de wijze uit te hangen en te moeten doen alsof hij het wist. Hij maakte dan de afstand kleiner, en brak de pretenties af, die vaak eerder te danken waren aan de opstellers van het affiche dan aan zijn eigen wens die rol op zich te nemen, al besefte hij verdraaid goed dat hij iets wist, iets beter zag, en een kunstje aan het flikken was dat niemand hem na kon doen. Ironie was het

melkwitte filter dat hij voor de lens schoof als hij meekeek hoe die gericht werd op de pretenties van zijn bestaan, en dat hij zonder te hoeven prutsen weghaalde als hij wist dat zijn positie, of elke menselijke positie, gewaardeerd werd zoals hij dat wilde, als een zonder pretenties, maar volledig uniek. Of als de ernst van de zaak geen demping of vertekening meer duldde. Ironie was voor Verhoeven een middel om een scherm op te trekken rond de pretenties waar hij als bekend filosoof mee te maken kreeg; achter dat scherm kon hij veilig zijn gang gaan. Ironie was zijn buffer tegenover de werkelijkheid die hem op het punt van inzicht wilde ondervragen. Het feit dat in sommige boeken van Verhoeven uit de jaren tachtig en negentig de ironische toon er opeens wel is, is daarmee in overeenstemming. Ze bestaan namelijk voor een groot deel uit gebundelde lezingen en artikelen die op verzoek tot stand gekomen zijn, vanbuiten georganiseerde optredens, waarbij hij zich aangesproken voelde op de pretenties die als een cape gedrapeerd werden om de schouders van de ondertussen gelauwerde filosoof. Aan die verering en de verwachting van wijsheid wilde hij een einde maken. Maar het is vermoedelijk ook een aspect van het ironisch verzet geweest, dat Verhoeven stiekem, en niet anders dan Socrates, van die rol wel genoot en haar ook niet wilde opgeven.

Maar de ironische toon blijft uit wanneer hij niet zelf het thema is, maar het om het denken gaat, en dat geldt vooral voor de filosofische boeken waarin hij in de jaren zestig en zeventig zijn denkwereld opbouwde, het eikenhouten gebint, waarop hij later onwankelbaar bleef vertrouwen en waarom heen hij zijn verdere, sierlijke oeuvre bouwde. Gemeten aan boeken als *Rondom de leegte*, *Het grote gebeuren*, de *Inleiding tot de verwondering*, en het weergalozе, onverbiddelijke tractaat *Tegen het geweld*, kan veel van wat hij later schreef opgevat worden als uitwerking, illustratie, uitleg, toepassing. Zelfs de boeken over antieke filosofie die hij schreef na de aanvaarding in 1982 van zijn late leeropdracht aan de UvA zijn exploraties die de lijnen van het eerdere werk volgen en die zelfs verraden dat Verhoeven zich toen al, niet al te openlijk, door Plato en sommige van de Presocraten had laten sturen. De thema's waarmee hij dat gebint in elkaar zette, in mooie, stilistisch sublieme gebaren, hadden betrekking op de manier waarop iemand, of Verhoeven, met de werkelijkheid, de aandacht vragende en te licht verwaarloosde werkelijkheid, zou moeten omgaan, en het lijkt erop dat ze geen ironie verdragen zonder dat de ernst van hun zaak erdoor aangetast zou worden. Verhoeven denkt na om ergernis en boosheid te benoemen en te kanaliseren, zodat de concentratie in zijn aders niet al te hoog wordt en ze afgetapt en als zwarte inkt benut kunnen worden. Hij verzet zich fel tegen gemakzuchtige vanzelfsprekendheid, zeker wanneer die instandgehouden moet worden door, of bijdraagt aan dwang, ideologie of eigenbelang, zoals gebeurt in allerlei vormen van activisme en zoals hij ook in kerkelijke geledingen bespeurde, hij bekent zijn radicale en definitieve afkeer van elke vorm van geweld, en signaleert een gebrek

aan aandacht voor de dingen of de werkelijkheid, dat de vorm aanneemt van ongeduld en geslotenheid, van niet ontvankelijk zijn, veroordeling, tirannie van de middelmaat en dus van een vlucht naar het algemene en de regel en een onderdrukking van het individuele, unieke, uitzonderlijke, echte. Als hij deze bomen heeft omgehaald en de schaduw die over de ervaring van de werkelijkheid is gaan vallen heeft weggenomen, construeert hij daar niet een nieuw bouwwerk, een stellige waarheid en een toren van het eigen gelijk, maar geniet van het uitzicht, dat hij ook probeert te beschrijven of iets preciezer, waarvan hij beschrijft hoe het genoten kan worden. Hij bant de ene houding ten opzichte van de werkelijkheid uit, en vervangt haar door een andere, de wijsgerige, waarbij hij zich op zijn gemak voelde. Door de bevrijding van de ergernis ontstaat er ruimte voor beschouwelijkheid, nieuwsgierigheid, aandacht voor de werkelijkheid, het ingaan op en het ten einde volgen van de verwondering waartoe bijna elk detail van de werkelijkheid aanleiding geeft. Een spijker die hij loswrikte uit een balk op de zolder van zijn ouderlijk huis was voor hem geen lastige futiliteit die opgeruimd moest worden, maar werd het centrum van een meditatie over het wezen van techniek en individualiteit.

Het zijn ernstige thema's en Verhoevens directe wijsgerige en persoonlijke betrokkenheid erbij lijkt te groot geweest te zijn, om de verbale wapens die hij inzette tegen systematische miskennis en subtiel uitgevoerde onderdrukking en ook het gereedschap waarmee hij aan zijn eigen intellectuele structuur werkte, met ironie te wetten, en te laten verweken. Verhoevens stijl is in deze periode en in deze boeken, met enige overdrijving maar niet misplaatst gezegd, vooral ernstig en soms haast verbeteren; hij staat hier en daar strak van een moeizaam opgelegde zelfbeheersing. Er klopte iets niet en er moest iets anders, dat in wording was, voor in de plaats komen.

Het was ongetwijfeld een polemische keuze, die ook mooi bij zijn eigen natuur paste, om filosofische essays te schrijven over de grootste filosofische onderwerpen in een stijl die afwijkt van bijna alles wat zich in de filosofische traditie heeft afgespeeld. Verhoeven was, denk ik, een fenomenoloog in de meest zuivere zin van het woord, hij had geen betogen en argumentaties nodig, omdat hij eerder een nauwkeurig beschrijver was van wat hij zag en ervoer als hij de werkelijkheid observeerde, en van zijn eigen gedachten daarover en reacties daarop. Hij redeneerde niet, maar keek, naar het object dat hij door de scherpte van zijn blik, door zijn vermogen het individuele van het werkelijke te onderscheiden, lossneed uit de subjectiviteit. Hij vertelde, dwingend en meeslepend, zonder de subjectieve behoefte te voelen of een gelijk afdwingen. Dat recht heeft alleen de werkelijkheid.

Sommige elementen in de stijl van dat verhaal zijn onbeschoemd polemisch, zoals de sarcastische en spozuchtige uitvallen die als aderlating voor het gif van de ergernis fungeerden, maar ook zijn consequent volgehouden afkeer

van filosofisch jargon. Hij meed de abstracte quasi-vanzelfsprekendheid van grote begrippen, en het weinige dat wel door de zeef glipte, zoals de term 'identiteit', een geleerd woord dat bij Verhoeven meestal het feit van het samenvallen betekent, vervormde hij onmiddellijk, zodat het een betekenis kreeg die eigen was aan hem. Hij liet zich niets, en wel allerminst zijn taal voorschrijven.

Andere afwerende, wat hardhandige elementen in de stijl van Verhoeven, ontspringen niet aan zijn behoefte zich af te zetten tegen een traditie of een gebruik, maar eerder aan de weerbarstige en afstandelijke trekjes die hij zeker in de fase waarin hij het ruwe werk verrichtte en de structuur van zijn denkwereld aan het vaststellen was, niet probeerde te onderdrukken. Hij kan bijvoorbeeld buitengewoon geconcentreerd schrijven, bijna afgemeten, wanneer hij aspect voor aspect van een ervaring onder woorden brengt op een manier die alleen te volgen is voor een lezer die bereid en in staat is diezelfde ervaring tot leven te wekken. Je weet anders in dit hermetisch staccato van aspecten en nuances niet meer waarover het gaat. Maar af en toe last Verhoeven een verademend, kortstondig moment van humor in. Stilistische afweer herbergt ook zijn vocabulaire, dat van filosofisch jargon gezuiverd is, maar waarin ook veel ongewone woorden uit hogere intellectuele kringen voorkomen, die Verhoeven op eigen titel importeerde, vooral uit het Frans en het Latijn, en die hij benut als een kleine, ietwat pedante façade op, of vlak na het moment dat hij iets gezegd heeft dat hem na aan het hart gaat. Hij trekt even een monument op dat tot stilstand in het lezen dwingt en daardoor even tijd voor omzien en overzicht maakt en vraagt in die stilte fluisterend of ze het wel begrepen is. Opeens heeft filosofie het 'ineffabele' tot inzet, en kunnen termen 'inaan' zijn.

Op de derde plaats onderscheidt Verhoevens stijl zich ook van die van de meeste andere filosofen, omdat hij zijn taal zo mooi gebruikt, zelfs te midden van de ernst. Als hij bij zijn doel in de buurt is en de filosofische expeditie die hij in een paragraaf of in een hoofdstuk wilde ondernemen bijna tot een goed besluit heeft gebracht, zwijgt het staccato, mogen de trossen los en rollen er zinnen te voorschijn met de zachte, onverbiddelijke kracht van een rivier die in een heuvellandschap een koers zoekt waarin alles even omsloten of aangedaan wordt. Hij was een meester in het uitwerpen van zinnen als fluwelen lasso's en liet het weerloos gebeuren wanneer iemand ook hem daarin probeerde te verstrikken. En Verhoeven had een natuurlijk oor voor ritme en eufonie, en luisterde daar trouw naar. Soms wisselden we trucjes om op te sporen wat er misgegaan was als het maar niet wilde klinken. Sommige letters verdragen elkaars nabijheid niet goed en protesteren daarmee met een wanklank of een ritmische barrière. Maar het meest kostbare en vitale element van de stijl van Verhoeven is zijn gemakkelijke, vanzelfsprekende gebruik van metaforen, die onverwacht verschijnen, bijna achteloos ingevoegd lijken, en die nooit vergezocht zijn, niet kunstmatig verwant

zijn met het thema, maar aldoor goed passen en het fenomeen dat Verhoeven aan het beschrijven is tot leven wekken en erfahrbaar maken. Metaforen zijn voor Verhoeven dan ook meer dan een stilistisch instrument: de werkelijkheid zelf bezit voegen, verbanden en structuren die identiek zijn en die in een metafoor tot uitdrukking gebracht kunnen worden. Ze verwijzen naar een aspect van de dynamische structuur van de werkelijkheid.

4.

Er kan over de stijl van Verhoeven nog meer gezegd worden, ook wanneer ik me zoals nu concentreer op zijn vroege, zijn overige oeuvre funderende boeken. De titels van de paragrafen over ernstige zaken, zoals 'middagduivel en siësta, 'het panische moment' of het 'cogito van de roos', alle uit de *Inleiding tot de verwondering*, bijvoorbeeld ontwrichten eventuele plechtige verwachtingen en zijn onmiskenbare indicaties van het plezier waarmee Verhoeven ook aan zijn ernst werkte. Het blijkt bij nader inzien als een doorlopende draad van speelsheid in het hechte, krakende, stugge weefsel verwerkt zijn. En meer in het algemeen heb ik me hier wat gesloten gehouden voor de humor die Verhoeven zelden in de steek liet ook of juist als hij met ernstige zaken bezig was, maar ik deed dat uit een kleine opzettelijke recalcitrantie en uit verzet tegen het beeld van de ironicus. Het is de ernst die domineert, of iets preciezer de stijl, met de sarcasmen, het afwerend staccato, de nauwkeurig beschrijvingen van intellectuele ervaringen, past bij de ernst van de zaak waarover Verhoeven schrijft. Vanachter die muur zijn wel degelijk glimpen op te vangen van een verlangen naar mooie zinnen, een smeulend vuur van grotere speelsheid, en flitsen van de behoefte aan een opener en meer naar zijn publiek gerichte houding. Hij beteugelt ze, omdat hij er nog de vrijheid niet voor had, of hij het nog niet mocht. Hij was tenslotte met andere dingen bezig. De ernst van de zaak had het heft in handen. En die ernst, de niet gekozen, spontane stem die zich met de woorden van de tekst mengt, wil ik tot besluit benutten als een aanwijzing voor de filosofische pretenties van Verhoeven.

De ernstige boventoon is al verwonderlijk omdat ze in disharmonie lijkt te zijn met Verhoevens lovende, en bijna hebzuchtige analyse van de ironie van Plato. Hij wekt de indruk te geloven dat een filosoof eigenlijk ironisch zou moeten zijn. Maar waarom wordt ironie dan geen dimensie van zijn eigen werk en karakteriseert ze niet zijn eigen houding tegenover het denken? Een reden is eventueel dat ironie als een vorm van humor opgevat kan worden, en Verhoeven erg op humor gesteld was, maar er ook de grauwe achterkant van kende. Humor is ontspanning, brengt even een verband en een moment van wederzijdse herkenning aan, maar hij is ook een verlegen activiteit rond het uitstel van toenadering aan het echte, en dat uitstel kan niet te lang duren, om het echte niet

te verwaarlozen en de gerichtheid daarop niet te verliezen. Humor mag de ernst doorbreken maar haar niet vervangen. Dat Plato zich daar niet veel van aantrok, maar grinnikend een oeuvre schreef waarin bijna geen woord letterlijk opgevat mag worden, kan te maken hebben met een verschil in temperament of ontvankelijkheid, maar ook met het vermoedelijke feit dat Plato met de bijna onversneden ironie van zijn dialogen de ernst van zijn filosofische onderwijs compenseerde. Voor Verhoeven was het geschreven werk de plaats waar hij filosofie bedreef, zelfs zijn colleges werden boeken, of waren dat van het begin af, maar voor Plato waren de dialogen een luxe weerglans van zijn dagelijkse werk, waartoe filosofische discussies en oraties behoord lijken te hebben.

Er is een andere, meer filosofische verklaring, en die hangt samen met de uiteindelijke filosofische pretenties van Plato en Verhoeven. Beide zwegen ze hardnekkig over de definitieve beoefening van de filosofie, het eigenlijke denken of het inzicht, en de filosofie die ze bedreven in de ruimte tussen dat onbeschreven inzicht en het publiek had in feite de houding tot onderwerp die voor het inzicht vereist is. Hun geschreven filosofie gaat aan de echte filosofie vooraf. Bij Plato neemt die geschreven filosofie de vorm aan van ongrijpbare en telkens opnieuw beginnende ironie, die natuurlijk ook een ernstige, verwijzende kant heeft, maar bij Verhoeven krijgt ze de vorm van de ernst. En dat lijkt met twee dingen te maken te hebben. Ten eerste denk ik, anders dan Verhoeven zelf, dat het uiteindelijke inzicht van Plato een ander object had en in een andere zin onmogelijk was, dan dat van Verhoeven. Het gaat bij Plato om een beginsel dat van een andere, metafysische orde is, en waarover hij zelf vaak stelliger sprak dan hij mocht zijn. Hij behoudt in zijn hart een rest van twijfel aan het bestaan van het goede, weet het niet helemaal zeker, en gaat het daarom met ironische gebaren toedekken, niet alleen om het aan het zicht te onttrekken en het te beschermen, maar ook uit verlegenheid. Hij weet het ook niet precies, al zou hij iedereen op weg ernaartoe willen sturen. Bij Verhoeven heeft het onbeschreven inzicht de werkelijkheid zelf, het zijn, de dingen, tot object, en wanneer het onmogelijk is, heeft dat niet te maken met het onzeker makend bestaan van een metafysische kloof, smal als een grasspriet, maar diep als een afgrond, maar met eindigheid en het onvermogen de perspectieven achter te laten in één ware blik. Er is alleen toenadering mogelijk, al toonde Verhoeven zich later soms minder sceptisch en verdedigde hij de rake blik van het tweede oog. Dat inzicht laat zich met meer overtuiging aanwijzen en verdedigen dan een onzeker metafysisch perspectief. Het heeft ook betrekking op de dingen zelf, die op een niet te miskennen manier om aandacht vragen. Ze dwingen ernst af en staan niet toe dat hun vraag met ironie vermengd wordt en zo vervaagt. Bovendien had Verhoeven, meer dan Plato, het gevoel dat hij de wijsgerige houding die tot aandacht voor de dingen kan leiden, moest verdedigen in een omgeving die nerveus was en vibreerde van ongeduld, activiteit, eigenmachtigheid en manipulatie, en zo daar

iets tegenin te brengen zou zijn, dan moest dat met vaste hand en ernst die zo dwingend is dat hij geen moment voor verzoening en ontspanning laat vallen. Bittere polemiek is niet gebaat bij zelfrelativering.

En er is een derde verklaring voor de ernst van Verhoeven, die te maken heeft met de ernst van de zaak, die zaak van de dingen waaraan hij met gepassioneerde concentratie aandacht schenkt, maar ook de zaak van hem zelf. Het hechte staccato van zijn beschrijvingen, waar geen speld tussen te krijgen is, heeft ook de functie van een pantser dat hij nodig had om ongestoord, zonder pottekijkers, zonder afgeleid of aan het wankelen gebracht te worden, zijn denkwereld op te bouwen, de eiken structuur in elkaar te zetten, die niet wezenlijk meer zou veranderen en voortaan het gebint van zijn denken was. Verhoeven was de woorden aan het vinden waarmee hij zich kon bevrijden van de ergernis om allerlei geledingen waar hij niet in paste, omdat er op de een of andere manier geweld werd uitgeoefend en ze door schijnbaar weten beheerst werden. Maar hij bestendigde ook zijn passie voor de werkelijkheid door haar te benoemen als verwondering en oneindige aandacht voor de dingen. Hij was vanuit zijn natuur, maar door confrontatie en reflectie daarop, de wijsgerige houding die de zijne moest zijn, aan het ontwikkelen en fixeren, en dat avontuur langs de randen van de ziel en in het hart van de werkelijkheid eiste volledige toewijding. De tijd voor ontspanning zou later wel komen, en dat is ook gebeurd. Verhoeven, om het dramatisch te zeggen, vocht zich eerst een plaats naar een wijsgerige identiteit, daarna, in het spreken daarover, de herhaling, de verfijning, het toepassen ervan, mochten de zinnen stromen en met humor en soms ook ironie over de klippen klateren. De ernst van de stijl van Verhoeven vertelt dus iets over de onverbiddelijke overgave waarmee hij de dingen serieus nam, maar ze is ook een uitdrukking van het besef dat ondanks veel filosofie de onvermijdelijke houding en vorm van zijn leven moest zijn.

*Tekst van een lezing tijdens de Verhoeven-herdenkingsdag, georganiseerd door 'Het Gemeenbest' op 24 november 2001 te Kalmthout.

Bibliografie

Damon (Budel) is de uitgever van de *Verhoeven Werken* (tien delen); hierin zitten onder meer: *Rondom de leegte* (deel 5), *Inleiding tot de verwondering* (deel 6) en *Tegen het geweld* (deel 10); hierin niet opgenomen zijn: *Het grote gebeuren* (Utrecht, Ambo, 1966), *Het medium van de waarheid* (Baarn, Ambo, 1988) en *Een register* (Amsterdam, Van Gennep, 1995).